

АРХІТЕКТУРА ЗАМКУ В ЧЕРНЕЛИЦІ

THE ARCHITECTURE OF THE CHERNELY TSA CASTLE

© Квятковський Л., 2012

Анотація: В статті аналізуються особливості та конструктивна схема замку в Чернелиці. В результаті натурних та архівних досліджень визначено принципи та етапи будівництва замку, а також проведено гіпотетичну реконструкцію первісного вигляду замку.

Ключові слова: замок в Чернелиці, еволюція, етапи будівництва замку, гіпотетична реконструкція.

Annotation: In this article are analysed the features and circs construction of castle in Chernelytsya. As a result of natural and archival research defined principles and stages of construction hypothetically reconstructed initial appearance of castle.

Key words: Castle in Chernelytsya, evolution, stages of construction, hypothetically reconstruction.

Коротка історія. Селище Чернелиця розташоване на крайньому сході Івано-Франківської області, на північний захід від районного центру – міста Городенки, на правобережжі Дністра. Місцевість тут в основному рівнинна, подекуди горбиста. Вперше селище згадується як село у грамоті 1440 року під назвою Czerlenicza (Черлениця), під 1584 р. згадується як місто [1, с. 65]. Статус містечка Чернелиця зберігала до 1940 р.

Чернелицький замок (зведений, ймовірно, на місці давніших дерев'яних укріплень) запроектований невідомим архітектором на початку XVII століття. Будівництво твердині було завершено у 1650-х роках одним із магнатів Чарторийських – брацлавським воєводою Михайлом (1621-1692). Про це свідчить герб його дому на головному фасаді замкової брами та інструкція шляхти з Галицького сеймику 1659 року, яка рекомендує королеві компенсувати кошти, витрачені князем на фортифікацію замку. Відомо, що Чернелицький замок був двічі здобутий і знищений турками – 1672 і 1676 року. У часи молдавських походів Яна III Собеського (1685-1691) замок відіграв важливу роль, бо тут зберігався провіант і фураж. Сам Собеський кілька разів в ньому мешкав [2, с. 75].

Чернелиця (а отже і замок) була власністю Чарторийських до 1696 року, з того року походить грамота короля Яна III Собеського, про те, що Казимир Чарторийський позбувся претензій Францішека і Станіслава Дідушицьких, а також Миколи Косаковського на Чернелицю, Чортовець, Заболотів та Косів [3, с. 54].

В сер. XVIII століття Чернелиця входила до володінь Михайла Потоцького, воєводи волинського [3, с. 54]. Серед власників чернелицького замку О. Чоловський також згадує родини Галицьких і Стадницьких [2, с. 75]. В 1820-х роках маєток був власністю Теклі Раціборської [4], в 1850-1860-х роках – Наполеона Раціборського [5], в 1880-х роках – Кароля Краснопольського [6, с. 817], а на поч. XX ст. і в міжвоєнні часи – Терези Петрович і її наступників [3, с. 54].

У фонді консерваторського управління Галичини, який зберігається в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, є відомості, що замок у Чернелиці був значно пошкоджений пожежею на початку ХХ століття [7], а в часі ІІ світової війни згорів гонтовий дах надбрамної вежі і прибрамних приміщень.

Радянська доба для замку виявилася фатальнішою за згадувані пожежі. У 1940-х роках з будівельних матеріалів замкових будівель споруджено приміщення для райкому партії (до 1956 року Чернелиця була районним центром). Після адміністративної реформи, коли Чернелицький район об'єднали з Городенківським, колишнє приміщення райкому переобладнали на лікарню. А в 1963 році Рада Міністрів УРСР видала постанову № 970 про збереження замку як пам'ятки архітектури національного значення (охоронний номер 251) [7]. Але по сьогодні пам'ятка перебуває в стані руїни.

Попередні дослідження. У своїх записах історики-краєзнавці багато згадують про замок, але найбільше уваги замку в Чернелиці приділив О. Чоловський, зокрема він залишив докладний опис : « Замок є зразком укріплень, які будувалися на Русі, з однією тільки відмінністю, що ті зводились із землі і дерева, а тут дерево і земля замінені муром. Територію площею приблизно 4 морги замикає в прямокутник мур з ламаного каменю товщиною 2 метри і висотою 2,5 метри, з густорозміщеними бійницями для ручної зброї. Посередині західного муру, збереженого відносно найкраще, розташована двоповерхова квадратова вежа, в якій є архітектурно оздоблена аркова в'їзна брама, яка привертає до себе увагу. Фасад її зовнішньої стіни оздоблює великий герб „Погоня”, вирізьблений в камені, але пошкоджений, власне, в тім місці, де мав би бути вирізьблений рік. Від таблиці залишилося тільки обрамлення. По правій стороні брами є отвір для гармати, по лівій – вхід до підвалів. Внутрішній фасад вежі оздоблює герб „Пилява", розміщений теж над одвірками брами з літерами E.S.X.C.W.V., що означає Ефросинія Станіславівка, княгиня Чарторийська, воєводина брацлавська (друга дружина князя Михайла Чарторийського). Мешкальні кімнати по обидва боки брами поруйновані і використовуються під стайні. Другий поверх пустує. Всередині просторої площі, оточеної фортифікаційними мурами, яка використовується як овочевий город, ближче до південно-західного боку підноситься невеликий одноповерховий мешкальний будинок. Збудований він з ламаного каменю, з гарно різьбленими одвірками і віконними рамами і до тепер зберігся добре. Мешкає в ньому теперішній власник Самуель Мосберг, у минулому році він хотів перебудувати замок, але розпорядженням городенківського староства, йому заборонили. [...] Замок зберігся, мабуть, лише тому, що весь час служив житловим приміщенням для всіх власників Чернелиці або ж для орендарів. » [2, с. 74-75].

Сучасний стан. Замок розташований в центральній частині Чернелиці, чотирикутний в плані з довжиною сторін приблизно 110 x 110 м. Кожен з кутів замку замикає п'ятикутний бастион, довжина куртин між ними становить близько 50 метрів, а їх орієнтовна висота і товщина 6 і 2 метри відповідно.

Посередині західної куртини розташовується в'їзна брама з вежею, пишно декорована ренесансною кам'яною різьбою зі світлого пісковика. Півциркульну в'їзну арку фланкують рустовані пілястри, які підтримують антаблемент, декорований квітчастими розетками. Проміжки між обрамленням арки і антаблементом, оздоблені круглими медальйонами, на яких вирізьблені луки, сагайдаки, алебарди, мечі та інший військовий інвентар епохи середньовіччя. По боках брами знаходяться ключоподібні бійниці, увінчані трикутними сандриками, але характер кладки з правого боку свідчить про те, що це пізніше закладення, тож первісно тут міг бути дверний проріз. Вікна другого поверху оздоблені профільованими обрамуваннями,

декоровані квітчастими розетками, обабіч вікон – великі волюти, які були композиційним елементом втраченого фронтоу. З лівого боку волюта відсутня. Між вікнами, поміщений картуш з гербом родини Чарторийських «Погоня», оздоблений рослинним орнаментом. Цікавим є те, що втрачена частина вершника на гербі була витесана окремо від основи і кріпилась на ковані металеві анкери, тоді як інші його фрагменти витесані безпосередньо на кам'яній основі. З внутрішньої сторони брами в'їзна арка увінчана замковим каменем, але її обрамлення відсутнє, його фрагменти лежать поруч з брамою, окрім того втрачено обрамлення вікон другого поверху. Перший та другий поверхи розділені кам'яним карнизом, на якому над брамою поміщений герб «Пилява». В інтер'єрі брами зберігся первісний кам'яний брук, ніші де були каміни, а також димові канали. Перший ярус перекритий кам'яним бочковим склепінням з двома розпалубками та різьбленою кам'яною розетою з металевим кованим кріпленням для ліхтаря. По правий бік вежі розташовані прибрамні приміщення, над ними знаходиться тераса. Віконні та дверні прорізи оздоблені профільованими обрамуваннями. Дахове накриття згадуваних будівель відсутнє, стіни потребують негайної консервації. Під згаданими будівлями збереглися пивниці, які, на жаль, не доступні для огляду, проте відомо, що вони перекриті кам'яними бочковими склепіннями. Деякі автори подають згадки про підземний хід від замку до костелу Домініканів (який, до речі, є ровесником замку і декорований аналогічним чином), проте, точне його розміщення невідоме.

Замкове подвір'я засаджене фруктовими деревами, без слідів забудови, лише в південно-західній частині знаходиться невеликий пагорб – залишки одноповерхової будівлі, яку описує О. Чоловський, детальніше про цю будівлю мова буде далі. Куртини та bastіони перебувають в незадовільному стані: верхні ряди кам'яного мурування ескарпів втрачені, такі втрати становлять до 4 метрів від їх первісної висоти, місцями на рівні земної поверхні помітні вивали мурування куртин, деякі частини ескарпу повністю зруйновані, виняток – західна куртина, збережена майже на повну висоту. В західному куті з напільної сторони південно-східного bastіону віднайдено гмерки каменярів у вигляді перевернутої букви Т. У східній куртині біля північно-східного bastіону міститься риншток, через який відводили воду і каналізаційні стоки з території замку. Про це свідчить спеціальна ніша, яка міститься в ескарпі з боку замкового подвір'я прямо над ринштоком, імовірно тут був палацовий туалет. Все це вказує на те, що до проектування і будівництва твердині залучали кращих зодчих того часу. Особливий інтерес викликає північно-східний bastіон, на відміну від інших bastіонів, тут наявні ключоподібні бійниці на рівні денної поверхні замку (кілька подібних бійниць виявлено в західній куртині та надбрамній вежі). На разі достеменно невідомо, чим зумовлена така особливість. За однією з версій, цей bastіон належить до для ранніх bastіонних фортифікацій, а отже, був побудований в першу чергу (а саме в I половині XVII століття), за іншою ж версією північно-східна сторона замку була найнебезпечнішою для оборони, тож бійниці розміщені тут з міркувань безпеки. Крім того, можна стверджувати що згадуваний bastіон примикав до замкового палацу чи офіцини і був дворівневим, на другому ярусі, подібно до інших bastіонів, була тераса.

Цікаву знахідку було виявлено в подвір'ї замку біля надбрамної вежі, а саме кам'яний кронштейн, який за характером декорування, найімовірніше, походить з замкового палацу, очевидно, він підтримував невеликий балкон, що свідчить про наявність другого поверху в палаці.

Варто зазначити, що територія навколо замку оточена приватною забудовою, з західного боку розташована будівля колишньої лікарні, водонапірна вежа та інші господарські будівлі, деякі з них прибудовані безпосередньо до західної куртини, таким

чином ці будівлі порушують сприйняття замку як пам'ятки оборонної архітектури і перекривають основні видові точки.

Аналіз планування замку, його первісний вигляд. Розташований на пологому схилі, який понижується в північному, східному та південному напрямках. Це створювало сприятливі умови для оборони. Замок поєднував функції фортеці і резиденції. Він замикав коротку східну сторону прямокутної ринкової площі (подібно до замку у м. Скалат) і містився на одній осі з костелом Домініканів, розташованим на західній стороні площі. До площі звернена брама, яка виконувала, крім оборонної, ще й репрезентативну функцію. Під'їзд до брами відбувався через міст, перекинутий через фосу. Їх точні габарити та характеристика матеріалів потребують уточнення в ході археологічних досліджень.

На замковому подвір'ї розташовувались житлові та господарські споруди, криниця, замкова каплиця, арсенал та стайні для коней. В інвентарних описах маєтку в Чернелиці, датованих 1781 роком, згадується: «замок мурований зі всією забудовою і стайні цісарські, ринкова юрисдикція» [8, с. 83]. На карті фон Міга (1779-1782) [9, іл. 201] зображено замок: міст, надбрамну вежу, бастіони та П-подібну забудову, яка оточує двір з півночі, заходу і сходу, дитинець не забудований. Імовірно, це були одноповерхові офіцини, які виконували господарську функцію. В проміжку між офіцинами і куртинами були тераси які з'єднували між собою бастіони і надбрамну вежу, на них розміщувалась замкова артилерія. Натомість двоповерховий житловий палац замикав східну частину двору і прилягав безпосередньо до східної куртини. Ці споруди були мурованими з каменю, з боку двору декоровані профільованими, кутими в камені карнизами та обрамленнями вікон та дверей. Крім того, за свідченням О. Чоловського, висота куртин над рівнем замкового подвір'я становила приблизно 2,5 метра. Потребує уточнення відсутність на карті фон Міга будівель, що прилягають до надбрамної вежі, адже за характером мурування і архітектурі вони відповідають часу побудови замку.

В південно-західній частині замкового подвір'я збереглися фундаменти однієї з офіцин, вона була розібрана на будівельні матеріали в 1940-х роках. Саме цю будівлю згадує О. Чоловський в описі замку: «Всередині просторої площі, оточеної фортифікаційними мурами, [...] ближче до південно-західного боку підноситься невеликий одноповерховий житловий будинок. Збудований він з ламаного каменю, з гарно різьбленими одвірками і віконними рамами і до тепер зберігся добре». Це була остання будівля, яка збереглась від первісної внутрішньо-дворової забудови замку. За свідченнями місцевих жителів, тут була кам'яна підлога, потиньковані стіни, плоскі дерев'яно-балочні перекриття і дах покритий бляхою. Поруч розташовувалась мурована з каменю криниця, від якої зберігся кам'яний жолоб для напування коней. При детальному огляді фундаментів було виявлено базу однієї з пілястр, якими декоровано офіцину.

Сукупність наведених фактів підтвердила, що на деревориті, датованому 1883 роком [10, ст.663] зображено офіцину з Чернелицького замку.

Таким чином, історію замку можна розділити, на три будівельні періоди:

1. ? – поч. XVII ст. – Дерев'яний замок;
2. Поч. XVII ст. – кін. XVIII ст. – Мурований замок-резиденція;
3. Кін. XVIII ст. – 1930 рр. XX ст. – Садиба;

Ґрунтовні археологічні дослідження на території замку, а також подальші вивчення документів в архівах Львова, Варшави, Кракова, Відня і Парижа допоможуть докладніше визначити початок та етапи еволюції замку в Чернелиці.

Висновки

1. Унікальний урбаністичний комплекс, сформований замком, костелом, та Ринковою площею у сер. XVII століття, дає підстави порівнювати Чернелицю з такими містами, як Жовква, Станіславів, Броди;
2. Характерне для XVII століття планування та конструктивні елементи збереженої забудови, аналогічні замкам в Золочеві, Збаражі та Підгірцях;
3. Унікальний архітектурний образ дає підстави вважати, що до будівництва замку залучались найкращі архітектори, мулярі, різьбярі та інші майстри будівельної справи того часу.

Література:

1. *Архіви України*. – 1986. – № 1.
2. Czołowski A. *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi wschodniej*. – Lwów, 1892.
3. Tomasz Zaucha. *Kościół parafialny p.w. św. Antoniego w Chernelicy // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej/ Red. Jan K. Ostrowski. Ч.1, Т.18 – Краків, 2003.*
4. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 186, оп. 7, спр. 264*
5. *ЦДАУЛ, ф. 186, оп. 7, спр. 265*
6. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1 – Warszawa, 1880.*
7. *Випасняк, І.П., Яценюк Я.М. Чернелиця – містечко над Дністром : короткий історичний нарис. – Чернівці, 2007.*
8. *ЦДАУЛ, ф. 134, оп. 2, спр. 860, С. 83.*
9. *Петришин Г. П., “Карта Ф. фон Міта” (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006.*
10. *Tygodnik Powszechny. Nr. 40 – Warszawa, 7.10.1883.*

Список ілюстрацій

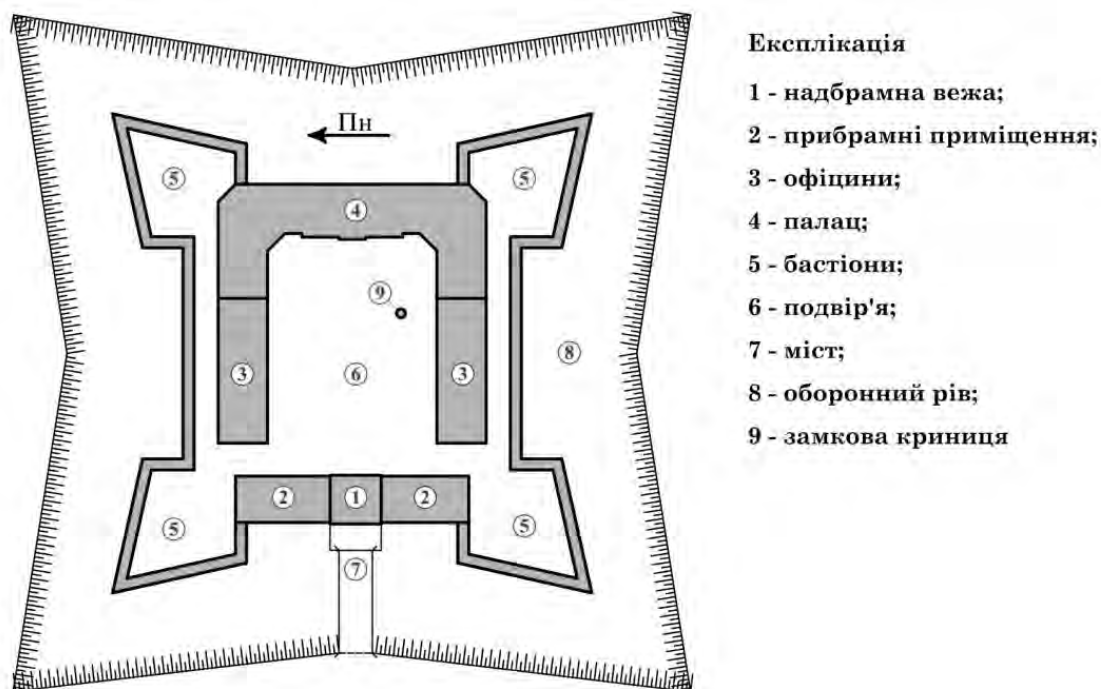

Рис. 1. Реконструкція первісного планування замку в Чернелиці на сер. XVII ст. (автор Л. Квятковський)

Рис. 2. Головний фасад замкової брами, унікальна ренесансова різьба. Сучасний стан

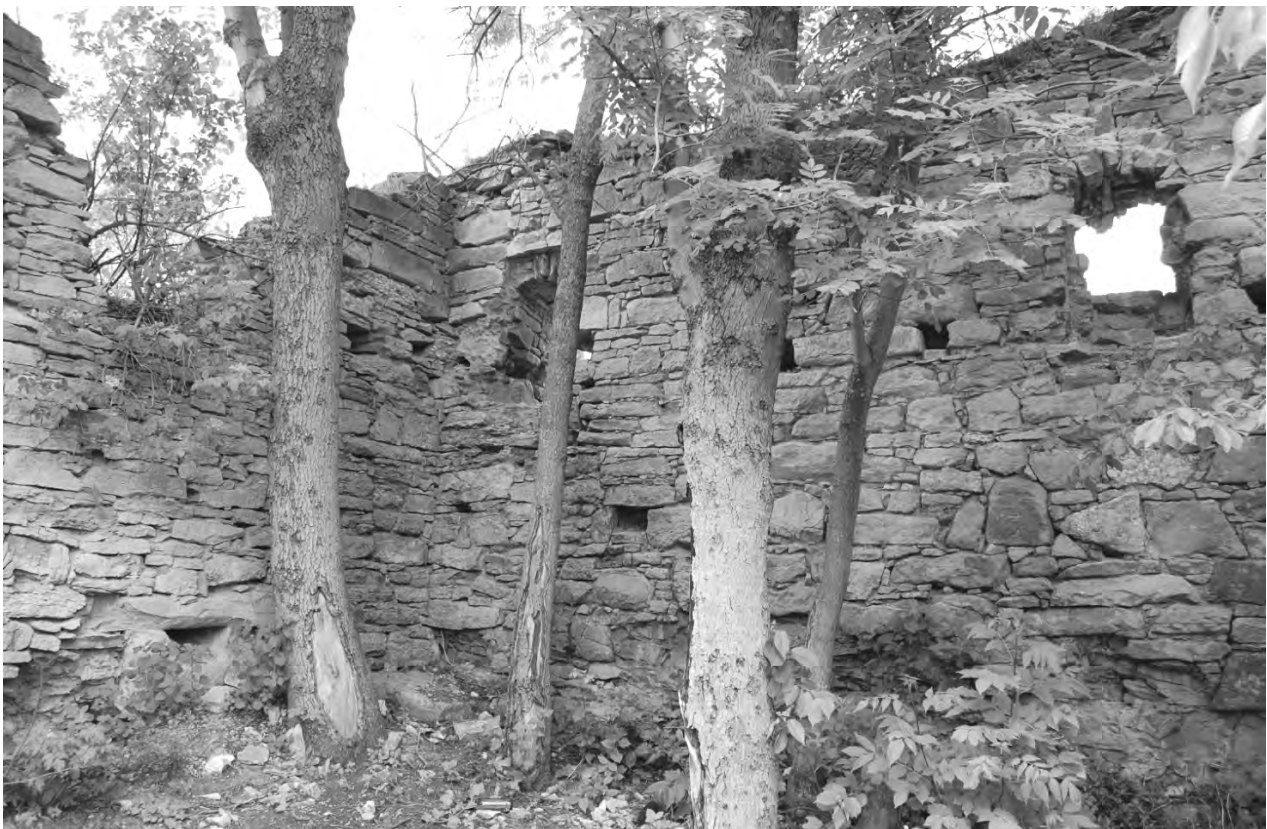

Рис. 3. Фрагмент східної куртини з ринштоком та північно-східного бастіону з бійницями. Сучасний стан